

1864-01-14
Dons Blædel, Holger Henrik

Fra www.museumsilkeborg.dk 2016

Foto: Det kgl Biblioteks portrætsamling

Af Keld Dalsgaard Larsen

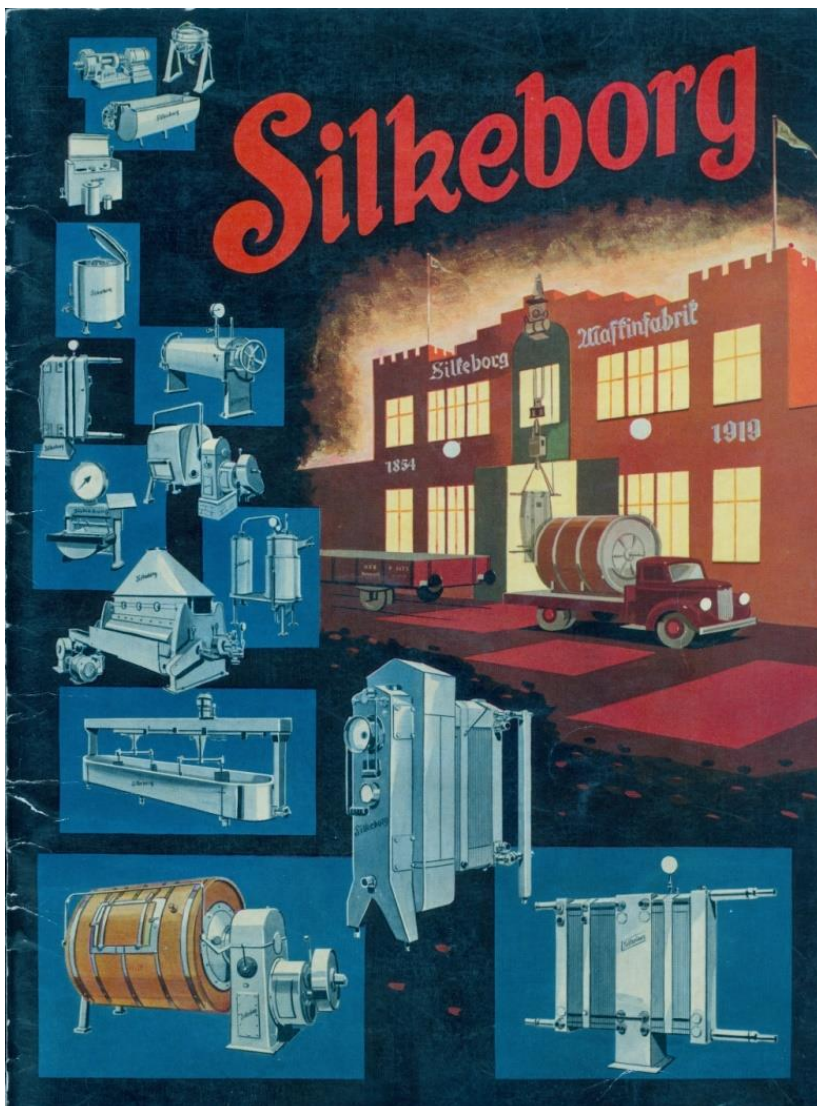
Silkeborg Maskinfabrik
Fra Zeltner til SPX. Historien 1853-2013

INTRODUKTION

Silkeborg Maskinfabrik er det historiske synonym for Silkeborgs ældste og længst fungerende virksomhed med en historie tilbage til 1853 under navnet Silkeborg Jernstøberi og frem til i dag under navnet SPX.

Silkeborg Maskinfabrik er en stor og betydningsfuld virksomhed i Silkeborg. Alligevel er dens historie kun mådeligt behandlet. Museum Silkeborg tog midt i 1990'erne initiativ til afdækning af virksomhedens historie i forbindelse med museets store jubilæumsudstilling "Vort Silkeborg gennem 150 år". Materialet blev sammenfattet i en

artikel i museets årsskrift 1995 under titlen "Made in Silkeborg" og i et foredrag med samme titel afholdt på Silkeborg Museum den 4. marts 1996. Arbejdet blev til dels forlænget i forbindelse med et tværmusealt samarbejde mellem Silkeborg Museum, Dansk Landbrugsmuseum Gl. Estrup og Industrimuseet i Horsens i 1996-1997 (1). Herefter skulle der gå mange år, før jeg igen fik tid og mulighed for at tage fat på dette vægtige emne. Anledningen var et oplæg for det samlede personale på SPX i december 2011. Herved vendte jeg tilbage til mit tidligere arbejde og kunne følge det op. Et resultat er denne artikel. Udgangspunktet er foredragsmanuskriptet fra marts 1996, som er justeret, ajourført og udbygget.

SILKEBORG JERNSTØBERI, STALLKNECHT OG ZELTNER

Silkeborg Jernstøberi vil være det mest korrekte navn for virksomheden i tidsrummet 1853-1889. Initiativet kom fra Horsens hos en af denne bys industripionerer, Ulrik Stallknecht. Ulrik Stallknecht (1794-1858) var guldsmed og gik over i støberibranchen, da byens første – og Jyllands første – støberi gik ned. Sønnen Jørgen Stallknecht (1829-1906) kom ind i foretagendet, og det er ham, som i 1853 ansøgte kongen om ret til at nedsætte sig i Silkeborg. Af ansøgningen af 23. juli 1853 står følgende at læse: "Undertegnede, der har tilforhandlet mig gården no. 34 på Handelspladsen Silkeborg, ønsker der at anlægge og drive et jern- og metalstøberi forenet med udsalg af alle slags støbegods og agrardyrkningsredskaber..." (2).

Jørgen Stallknecht nedsatte sig imidlertid ikke i Silkeborg, men lod virksomheden bestyre af sin svoger, Hans Chr. Zeltner (1826-1889). Horsens-firmaet har set muligheder og et marked i det midtjyske, hvor Silkeborg var i sin vorden. Ønsket om et udsalg kunne også tyde på, at Stallknecht regnede med salg i det midtjyske af produkterne fra Horsens (3).

Hans Chr. Zeltner var københavner, uddannet arkitekt og kom i 1852 til Horsens for at være med til at bygge landsdelens nye tugthus. Horsens blev åbenbart så begejstret for den unge arkitekt, at byen bad ham om at tegne Horsens nye rådhus. Arkitekten tabte sit hjerte i Horsens til Marie Stallknecht, hvilket blev bestemmende for hans videre livsforløb. Hans Chr. Zeltner kom til Silkeborg for at blive bestyrer for Jørgen Stallknechts Jernstøberi. Hans Chr. Zeltner er en af Silkeborgs anonyme grundlæggere. Såre uretfærdigt. Hans Chr. Zeltner satte på mange områder sit præg på Silkeborg. I kommunalbestyrelsen var Zeltner den politiske kontinuitet gennem godt 30 år.

Byrådspolitisk overgås Zeltner kun af Silkeborgs første borgmester Drechsel, som sad for bordenden i kommunalbestyrelsen fra 1855 til 1886. Men i langt de fleste år sad Zeltner – gerne som folkevalgt formand for kommunalbestyrelsen – og borgmester Drechsel ved samme bord, mens andre kommunalbestyrelsesmedlemmer kom og gik. Politisk var Drechsel og Zeltner begge konservative. Men på hver deres måde. Drechsel var en noget egenrådig og kantet embedsmand, mens Zeltner kan kaldes en besindig, pragmatisk mand. Zeltners skæbne med hensyn til eftertidens erindring om ham er nok, at han var så sindig og pragmatisk. Men han kunne såmænd også sige fra, og han har blandt andet direkte opfordret borgmester Drechsel til at gå af, fordi borgmesteren blev anset for at være en belastning for samarbejdet i kommunalbestyrelsen.

For det historiske eftermæle er det desværre dumt blot at udføre sit arbejde stille og roligt. Gasværket kan være et eksempel. Michael Drewsen kørte hårdt på for at få dette gasværk. Borgmester Drechsel var mere end skeptisk. Silkeborg fik sit gasværk og Drewsen æren. Men hvem har æren af, at gasværket i det daglige kunne køre? Hans Chr. Zeltner såmænd! Samme historie udspillede sig i forbindelse med Hjejleselskabet: Michael Drewsen var initiativtageren, og Zeltner sikrede overlevelsen.

Hans Chr. Zeltner fortsatte sin arkitektvirksomhed i Silkeborg. Det kan vi iagttage den dag i dag: Silkeborgs gamle rådhus fra 1857. En dejlig bygning, som på mange måder er mere prangende end byen berettigede til. I Vestergade kan vi se den gamle præstegård fra 1858 og lige overfor den gamle distriktslægebolig fra 1856/58. Blandt de nu nedrevne bygninger kan nævnes den gamle Borgerskoles første bygning. Ved siden af alt det her drev Zeltner samtidigt Jernstøberiet i Vestergade.

PRODUKTERNE 1854-1857

Aarhus Stiftstidende havde den 20. oktober 1854 en lille annonce fra "Stallknechts Jernstøberi i Silkeborg". Vareudbuddet var imponerende, og som det første blev nævnt "Kakkelovne af alle slags, søjleovne, piedestalogne, cirkulairovne, kogeovne, køleovne og bilæggerovne o.fl. med og uden rist". Til husholdningen tilbydes gryder, æbleskivepander, flødepotter, kasseroller, mortere, strygejern, fodskrabere, spyttebakker og paraplystativer. Til erhverv: ambolte, plogods. Til byggeri:

skorstensindretninger, vinduer, døre, metalklokker. Til kirkerne: gravkors, altergelænder m.m.

Det var et varieret udbud, virksomheden i Silkeborg kunne byde på. Silkeborg Avis havde den 21. november 1857 en annonce fra "Stalknechts & Zeltners Jernstøberi i Silkeborg". Udbuddet er blevet lidt større. Kakkellovne står fortsat øverst. Af de nye salgsartikler kan nævnes skruer og møtrikker, maskinhjul og en del flere ting til landbruget, f.eks. komplette jernplove m.m. Og så står med småt nederst: "På bestilling leveres: tærskemaskiner, kjærne-, kornrense- og hakkelsesmaskiner, decimalvægte, maskinruller af ny og fortrinlig konstruktion, mølletøi m.m." Men at gøre "kjærnemaskiner" til noget centralt i 1857-produktionen vil være at overdrive. Støberiet i Silkeborg var et almindeligt jernstøberi, som selvfølgelig orienterede sig mod tidens markeder, heriblandt mod det nye danske landbrug.

ZELTNERES STØBERI

Den gamle Ulrich Stallknecht døde i 1858, og de to svogre Jørgen Stallknecht og Hans Chr. Zeltner delte de to støberier imellem sig. Zeltners Støberi blev et Silkeborgfirma. Zeltners Støberi var i perioden 1853-1889 et stabilt jernstøberi med ca. 10-15 ansatte. Stabiliteten er slående.

Silkeborg Jernstøberi lå i denne periode i Vestergade nr. 16 og strakte sig fra Vestergade til Søgade. Zeltner udvider i 1866, og i brandtaxationen står blandt andet at læse, at der er smedie-, slibe- og drejerværksted i en toetagersbygning, i smedien er der en esse, og virksomheden har 35 støbte jernvinduer. Givetvis egen produktion. Samlet værdiansættelse 3.300 rdl.

Silkeborg Kommune gennemførte i 1871 en industri-registrering som led i en landsdækkende registrering. Silkeborg Papirfabrik er suverænt byens største virksomhed med 228 ansatte, nr. to er en nystartet Kartefabrik, og som nr. 3 kommer jernstøberiet med 10 ansatte. Der står anført, at virksomheden er startet i 1854 og udvidet "betydeligt" i 1866. Produktionen er "Støbning af landbrugsredskaber og kakkellovne" (4). Året efter i 1872 blev der foretaget en lidt større undersøgelse af byens erhvervsliv. Også af Zeltners Jernstøberi. Støberiet har dampkraft på 6 hk. Der er 13 ansatte på støberiet – to ugifte og 11 gifte. To af arbejderne er "simple" arbejdere, altså ufaglærte, hvilket omvendt må betyde, at hele 11 arbejdere er faglærte mænd: formere, smede og snedkere. Arbejdstiden er 13 timer om dagen med to timer til hvile og måltider. Det oplyses, at det ikke er almindeligt med bierhverv efter de 13 timer. Dog har enkelte måske lidt, f.eks. bødkerarbejde. På spørgsmålet om hustruerne bidrager til familiens underhold svares: "Meget sjældent. Enkelte har dog lidt syning, vask...". Det oplyses: "I reglen kunne de arbejdere, der har faguddannelse, ved flid og sparsommelighed lægge en lille kapital op og med denne etablere sig som smede, snedkere i by og på land, enkelte har værtshusholderi, småhandel o.l.".

Det mest bemærkelsesværdige ved undersøgelsen er egentlig, at arbejderne er ualmindeligt velbetalte. Seks arbejder på akkord, og de kan på årsplan tjene 500-600 rigsdaler. Det er nærmest en svimlende høj løn sammenlignet med andre arbejdere i byen. De øvrige arbejdere tjente mellem 227 rdl. og 375 rdl., hvilket er over det kommunale mindstebeløb for at kunne eksistere (5).

I en industrioversigt fra 1885 oplyses, at Silkeborg Jernstøberi har 18 ansatte mænd, at virksomheden har en 8 hk. Dampmaskine (6), og af større maskiner nævnes drejebænke og to borebænke. Produktionen er støbegods, kakkellovne og maskiner til en årlig produktionsværdi af 33.000 kr. Virksomheden er nu byens næststørste med hensyn til ansatte, men nr. 3 ifølge produktionsværdi. Med hensyn til lønningerne ser virksomheden ud til at være gennemsnitlig (7).

I en vurderingsrapport fra 1887 gennemgås Zeltners Jernstøberi i Vestergade. Der er mod syd – ud mod Vestergade – et stuehus, så kommer fabriksbygningen, og i nord – formodentlig til Søgade – ligger smedien. Desuden er der vaskehus og stald på

grunden. Der er en dampkedel (1400 kr.) og en dampmaskine på 6 hk. (1800 kr.) – altså samme kraft som i 1872. Af maskiner nævnes jerndrejelas (1000 kr.), jernhøvl (550 kr.) nok et jern drejelad (500 kr.), jerndrejebænk (200 kr.), en stor boremaskine med forslagtøj (200 kr.), en række mindre boremaskiner og en roterende bælsemaskine (150 kr.). Alt i alt sættes bygninger og maskiner til en samlet værdi af 33.655 kr.

Hans Chr. Zeltner døde pludseligt kun 63 år gammel i 1889. Byen højst straks flaget på halv på Rådhuset – en af byens grundlæggende personligheder var død. Silkeborg Avis skrev følgende den 8. december 1889:

”I går eftermiddags døde en af vor bys mest bekendte og agtede borgere, fabrikant Zeltner. Han blev på hjemvej fra en spadseretur ramt af et apoplektisk slag og faldt om på gaden i nærheden af sin bolig. Af et par tililende mænd blev han båret hjem, og et øjeblik efter udåndede han. Den afdøde var 63 år gammel, men en rask og rørig mand, der med stor interesse tog sig af kommunens anliggender Når undtages den nærmeste familie, vil dog måske hans arbejdere være dem, der hårdest vil føle savnet af ham, thi han var en sjælden god arbejdsgiver, og der foreligger mange vidnesbyrd om, hvor afholdt han har forstået at gøre sig blandt dem”.

Med Hans Chr. Zeltners død i 1889 afsluttes første epoke af maskinfabrikens historie.

SATSNING PÅ MEJERISEKTOREN

H. Dons Blædel (1864-1912) og H.A. Schneekloth (1859-1932) købte Silkeborg Jernstøberi i 1892, og virksomhedens 2. epoke kunne begynde under det lange navn: ”Silkeborg Jernstøberi og Maskinfabrik (Zeltners efterfølgere) H. Dons Blædel & H.A. Schneekloth Metalstøberi”. Denne epoke blev kortvarig og aldeles afgørende for den efterfølgende udvikling. I denne periode brød man med tidligere tiders stabilitet og begyndte en ekspansion med maskiner til mejeribruget. Samtidig blev der knyttet to kommende mænd til maskinfabrikken: værkfører August Zeuthen og smedsvend Martin Larsen.

Historien er langt fra altid en succeshistorie. Vi vil helst høre om succes. Fiaskoer er så kedelige! Maskinfabrikens historie i 1890'erne kan karakteriseres som både en succes og en fiasko. Det var en succes med hensyn til at få gennemført store udvidelser og udvide produktionen. Det var en fiasko, fordi denne ekspansion ikke var rentabel, hvorved firmaet reelt måtte overdrages en anden ejerkreds.

Men inden vi kommer så vidt, skal vi dvæle lidt ved makkerparret H. Dons Blædel og H.A. Schneekloth – for uden dem var historien kommet til at se ganske anderledes ud. Blædel og Schneekloth arbejdede i en tid, hvor de danske andelsmejerier piblede frem overalt. Her så de muligheder.

Danmark var i 1800-tallet et landbrugsland. Landets velstand og eksport var baseret på landbruget, og det gik ganske godt i tiden frem til 1870'erne. Det danske landbrug lagde hovedvægten på korneksporten. Men det blev ændret i 1870'erne af to årsager: billig korn fra USA og Rusland og lukning af det tyske marked for stude. Danmark og landbruget var i alvorlig knibe. Løsningen blev at gå over til såkaldt animalsk landbrug med hovedvægten lagt på mælken eller rettere smørret. Og organisationsformen blev – med tiden – andelsmejerierne.

Mejerierne behandlede mælken, producerede og eksporterede smørret. Mælken var en ”overskudsvare”, som så kunne gå i svinene og kalvene. Derved hører smør- og baconeksporten uløseligt sammen. Flere af de tidligere private mejerier kombinerede mejeri med svineavl, som det skulle have været i Serup.

De danske andelsmejerier og satsningen på smør er ikke resultatet af fint udtænkte strategiplaner – men fordi man var på spanden! Noget måtte gøres, og det blev der heldigvis også gjort.

Danskerne kendte til mejeri før andelstiden. Især herregårdene havde mejeribrug tilknyttet, og der fandtes også en række mindre private mejerier. Holstens mejerier var særlig kendte. I dette tidligere mejerivæsen var det kvinderne, som stod for

bearbejdningen af smørret. Med den nye landbrugsstrategi sker der en egentlig overgang fra håndværk til industri inden for mejerisektoren. Det betyder blandt meget andet, at kvinderne trænges tilbage, og arbejdet overtages af mænd. Formodentligt fordi maskinpasningen bliver en afgørende forudsætning for at drive mejeribruget. H.A. Schneekloth var selv mejerist, uddannet på landbrugsskolen i Kongens Lyngby (1877-1879) og havde før overtagelsen af Silkeborgvirksomheden været mejeribestyrer på det private fællesmejeri Nonnebjerg ved Skanderborg. Schneekloth havde altså en god praktisk baggrund for at kunne bedømme mejerisektorens muligheder. H. Dons Blædel var til gengæld "maskinmanden", og makkerparret må siges at være skræddersyet til at kunne gå ind på markedet til mejerisektoren. Viden, kunnen og planer havde de, men det kneb med kapital.

Med de nye ejere ekspanderede virksomheden kraftigt – arbejdsstyrken blev 3 (måske endog 4) doblet i 1890'erne fra ca. 18 arbejdere til ca. 70 arbejdere. Fabrikken i Vestergade blev flere gange udvidet, blandt andet i 1894 med en ny støbeovn. Produktionen var især henvendt til landbrugere i form af hestegange, tærskværker og andre landbrugsredskaber og til mejeribrug i form af "kjærneværker" og smøræltmaskiner. Smøræltmaskinen fik virksomheden præmie for på en udstilling i 1894 i Randers.

Det første komplette mejeri, fabrikken leverede, var i 1893 til Andelsmejeriet Korsvej i Låsby. Det var en art totalentreprise, hvor man garanterede – med undtagelse af murer- og tømrerarbejdet – at levere et køreklart mejeri til en pris af 13.692 kr. med en rabat på 1 procent. Der skulle blandt andet leveres dampkedel, dampmaskine, 4 centrifuger, 1 forvarmer til sødmælk, 3 pasteuriseringsapparater (2 til sødmælk og 1 til fløde), 3 kjærneværker og 2 smøræltmaskiner, 2 ostekar og 2 ostepressere. Samarbejdet med Andelsmejeriet Korsvej fortsatte helt frem, til det lukkede i 1984.

Blædel og Schneekloth kørte fast i 1899 og kom under administration. Værkfører August Zeuthen blev fyret. Schneekloth forlod virksomheden – men fortsatte i branchen – og tilbage sad H. Dons Blædel i 1899-1900 som enedirektør – dog med begrænset dispositionsfrihed.

ARBEJDERFORHOLD

Arbejderforholdene på fabrikken ser generelt ud til at have været gode. Grundstammen var faglærte arbejdere, smede, metalarbejdere, formere, snedkere m.m., og de ser ud til at have en god – og i perioder endog særdeles god – indtjening. Et pudsigt eksempel herpå kom frem i forbindelse med et interview med former Chr. Mikkelsen i Silkeborg Social-Demokrat den 16. november 1944, hvor han fortalte om forholdene på virksomheden i 1890'erne. En dag blev Chr. Mikkelsen kaldt ind på Blædels kontor, hvor fabrikanten spurgte, om Mikkelsen vidste, hvad han tjente om året. Det vidste Mikkelsen ikke sådan præcist, hvorefter Blædel sagde med eftertryk: "De har tjent 1700 kr.". Det var så svimlende en sum, at Chr. Mikkelsen og en anden former fra fabrikken fik ret til at stemme sammen med de højstbeskattede borgere. Chr. Mikkelsen beretter til avisen, hvad der siden skete: "... på valgdagen gik vi to formere lige så snavsede, som vi kom fra støberiet op på Rådhuset for at stemme, og birkedommer Adler Lund kiggede lidt på os, og spurgte til, hvad vi ville? Ja, vi vilde jo stemme med de højstbeskattede, og så måtte han til at kigge i listerne, hvorefter han måtte indrømme, at det var rigtigt nok, selv om det var lidt usædvanligt".

Forholdet mellem arbejdere og værkfører August Zeuthen i 1890'erne var også godt. Da August Zeuthen blev fyret i april 1899 samlede arbejderne ind og overrakte deres værkfører et smukt skrivebord med en sølvplade med inskriptionen: "Erindring fra samtlige arbejdere på Silkeborg Jernstøberi 15.4.99". Og i det medfølgende gavebrev stod: "Som en overraskelse for os alle her, kom det, at De skulle forlade Deres virksomhed iblandt os. I mindet om de svundne dages samliv og som en tak for Deres store velvilje overfor såvel svende som lærlinge på "Silkeborg Jernstøberi og

Maskinfabrik" er det, at vi alle gerne vil skænke Dem medfølgende gave til erindring fra os. Hjertelig tak for den svundne tid og Deres virke blandt os. Med ønsket om alt godt for Dem og Deres familie i fremtiden tegner vi os som Deres forbundne". Hvorefter fulgte underskrifterne. Parterne havde nok regnet med, at deres veje nu skiltes – tiden skulle vise noget andet.

TILKNYTNINGEN TIL SILKEBORG

Den nye ejergruppe af virksomheden på Vestergade var en kombination af århusianske industrifolk omkring Frichs (Viggo L. Rahr og "S. Frichs Efterfølgere"), en københavnsk industrimand (Axel Wulff) og en lokal Silkeborgmand, Carl Høeg. Virksomheden blev omdannet til Interessentselskabet Silkeborg Maskinfabrik med John Wied, Aarhus, som formand for bestyrelsen og Blædel som enedirektør. Bestyrelsesmøderne blev holdt i Aarhus, f.eks. på Hotel Royal. Silkeborg Maskinfabrik kunne på dette tidspunkt nemt være blevet overflyttet til Aarhus. Frichs var en relevant samarbejdspartner på markedet. At dette ikke skete skyldtes blandt andet fabrikkens beliggenhed og Carl Høeg.

Carl Høeg er i denne sammenhæng en vigtig person. Og en ganske ukendt person i den gængse Silkeborghistorie (8). Carl Høeg er født i 1849, og som 30-årig overtog han i 1879 en købmandshandel i Vestergade nr. 26 – en af byens gamle købmandsgårde, grundlagt i 1857. Carl Høeg udvidede købmandshandlen med jern og kul. Samtidig var han med i bankrådet for Silkeborg Bank og udnævnt til bankdirektør i 1909 – året før han solgte sin virksomhed til henholdsvis købmand Hofmann og Arnold Elmgreen. Af lokale tillidsposter kan nævnes, at Carl Høeg en kort overgang var medlem af byrådet og i ca. 27 år formand for Silkeborg Handelsforening.

Ifølge liste over andelshavere i virksomheden i 1909 havde Carl Høeg andele for i alt 32.500 kr. ud af et samlet beløb på 200.000 kr. Carl Høeg var den lokale økonomiske garant i Silkeborg – og så lå fabrikken her altså også. Måske stod Silkeborg Bank bag Carl Høeg. Uden dette lokale islæt var virksomheden nok flyttet til Aarhus.

A. Zeuthen handlede på sin nye situation som afskediget funktionær. Med opsparede midler og et lån på 2.600 kr. i Silkeborg Handelsbank så han sig om efter nye muligheder. På Torvet var Ole Jensens Trikotagefabrik flyttet, og her etablerede A. Zeuthen sig. I sommeren 1899 kom Zeuthens gamle lærling, Martin Larsen, til Silkeborg på gennemrejse, og den gamle læremester foreslog straks Martin Larsen kompagniskab. Martin Larsen har siden fortalt, at han ikke var meget for det, men A. Zeuthen gik blot til kommende fru Larsen, som så fik overtalt manden til at blive i Silkeborg. Og allerede i juni 1899 fik det nye firma navnet: Zeuthen & Larsens Maskinfabrik. Martin Larsen havde også en finansiel kilde, idet hans svigerfader lånte 3.000 kr. til foretagendet. I sommeren 1899 skulle der have været de to indehavere, en svend og en lærling. Men det ændrede sig straks, og maskinfabrikken på Torvet udvidede dag for dag – og såvel kunder som arbejdere "stjal" man fra den gamle fabrik i Vestergade. Det måtte Silkeborg Maskinfabrik reagere på. Man fyrede Blædel og tilbød A. Zeuthen posten.

A. Zeuthen og Martin Larsen kunne i 1900 forhandle ud fra en stærk position: De betingede sig, at de begge kom til fabrikken, at Silkeborg Maskinfabrik købte fabrikken på Torvet, og at Blædel skulle genansættes. Desuden fik Zeuthen og Larsen en art forkøbsret til fabrikken. I tidsrummet 1900-1909 ledede de Silkeborg Maskinfabrik som ansatte direktører. Blædel trak sig frivilligt tilbage allerede i 1901.

Carl Høeg sikrede i en yderst kritisk fase en økonomisk binding til Silkeborg, og Zeuthen og Larsen sikrede en levedygtig ledelse. Resultatet blev, at Silkeborg Maskinfabrik i 1909 igen blev et rent Silkeborgfirma med A. Zeuthen og M. Larsen som enejere. Pris 220.000 kr. – 100.000 kr. for fast ejendom og 120.000 kr. for maskiner m.m. Firmaet Silkeborg Maskinfabrik. Zeuthen & Larsen var en realitet.

SMØRKÆRNEN SILKEBORG

August Zeuthen (1862-1919) kom til Silkeborg i 1892 fra Århus, hvor han havde været maskinarbejder på Statsbanernes værksteder. Maskinarbejderen blev værkfører, i 1900 direktør og i 1909 ejer og direktør i Silkeborg Maskinfabrik.

Martin Larsen (1874-1956) kom fra Tirstrup, men kom allerede som 8-årig til Silkeborg. Faderen var murermester. Martin Larsen havde som ung lyst til at komme ud at se sig om på verdenshavene, og derfor faldt valget på smedehåndværket. Den unge Larsen begyndte sin læretid i Tønder.

I et stort fødselsdagsinterview (Silkeborg Avis 16. oktober 1954) fortæller han:

"Min hu stod til at komme ud i verden. Jeg syntes, det bedste måtte være at lære smedefaget og så komme ud at sejle som fyrbøder. Min far var beskæftiget ved bygningen af et nyt bryggeri i Tønder, og jeg kom i lære hos en smed der. Det var et hårdt job. Vi begyndte om morgenen kl. 5.30 og arbejdede til 7 om aftenen uden anden afbrydelse end et måltid, der skulle indtages hurtigst muligt. Der var jeg 3½ år – og lykkelig var jeg den dag, jeg kunne vende Tønder ryggen". Og videre: "Jeg kom hjem til Silkeborg i oktober 1892 og fik plads som forbundter på den gamle maskinfabrik, ...".

Hvad er det egentlig Martin Larsen her fortæller os? At han sprang af pladsen i Tønder? I hvert fald rejste han fra Tønder uden at være blevet færdiguddannet smed. Det blev han først under A. Zeuthen i Silkeborg. Udlængslen var der stadig, men selv om Martin Larsen rejste rundt i Tyskland og videreuddannede sig i tidsrummet 1895-1899, blev Silkeborg hans skæbne.

Vi har med andre ord her to self-made-mænd med faglig baggrund som maskinarbejder og smed. De to grundlagde med flid og dygtighed det, vi i dag forstår ved Silkeborg Maskinfabrik. Grundlæggerne var ikke højt uddannede civilingeniører eller ingeniører eller kapitalstærke folk. Men Zeuthen og Larsen var åbenbart mænd uden mindreværdskomplekser eller frygt for udfordringer. En reklamesag fra 1904 – det år firmaet fejrede 50 års jubilæum – slog følgende kendsgerning fast: "Vore maskiner er de mest kendte, såvel her hjemme som i alle mejeridrivende lande over hele jorden".

Silkeborg Maskinfabrik var i tidsrummet 1900-1904 gået ud på verdensmarkedet.

For at forstå Silkeborg Maskinfabriks videre historie er det nødvendigt igen at inddrage landbrugshistorien. Den klassiske metode at lave smør på var først kærning i en stampekerne og dernæst æltning på en smøræltmaskine. To processer – to maskiner. Silkeborg Maskinfabrik tilbød begge maskiner. Amerikanerne skabte imidlertid en maskine, hvor de to processer blev slået sammen. På verdensudstillingen i Paris i 1900 kunne europæerne se dette vidunder med det lange navn: "Kombinerede kærneværker og smøræltmaskiner". Det var en revolution, som man måtte følge op, hvis man ville hænge på og være verdens bedste – og det ville man jo i Silkeborg.

Silkeborg Maskinfabrik lod sig kraftigt inspirere af amerikanerne, og i 1904 havde man smørkernen Silkeborg klar. Den blev blandt andet præsenteret på Den Jydske Industri- og Landbrugsudstilling i Horsens i 1905. Kærnerne var af træ, de første af white wood, de senere af teaktræ mm. Den første kerne fra Silkeborg blev leveret i marts 1905 til Marienlund, Høver ved Galten. Hermed var en hovedartikel fra Silkeborg Maskinfabrik sat i produktion, og den blev en krumtap i virksomhedens image. Fra 1905 til 1937 blev der solgt ikke færre end 4000 smørkærner – i et utal af variationer – i Danmark og på verdensmarkedet.

De to direktører havde endog en lille konkurrence kørende, hvilket blev indført i ordrebogen, hvor der stod at læse: "For hver kerne, der sælges over 20 stk. fra dato (3. juli 1907) og indtil 1. oktober d.A. skal Larsen have 20 kr., og for hver, der mangler i de 20 stk., skal Zeuthen have 20 kr.". Der blev solgt 36 kærner i denne periode på kun tre måneder! Og Zeuthen måtte betale 320 kr. til Larsen. Det har været en succes fra starten af.

Silkeborg Maskinfabrik fortsatte med at udvikle andre maskiner og andet tilbehør til mejerierne. F.eks. blev udvejningsvægten Fix lidt af en succes, også udviklet omkring

1904. Silkeborg Maskinfabrik fik i øvrigt i denne periode ros for deres specialophæng – af hørtråde – til deres vægte. Store og små nyskabelser så dagens lys i Vestergade, Silkeborg. I en lille bog tilhørende Martin Larsen fra omkring 1910 kan man få et indtryk af, at Silkeborgfirmaet var ganske godt orienteret om mejerimaskiner af alle slags, herunder konkurrenternes produkter.

Vi kan få et vist indtryk af virksomheden, idet vi har tilbudslisten til Ry Andelsmejeri fra 13. januar 1908. Det er igen en totalentreprise med hensyn til selve maskinsiden. Pris lige knap 11.000 kr. – altså mindre end Korsvej-anlægget fra 1893! I kontrakten står, at det under ingen omstændigheder må overskride beløbet 12.000 kr. Når man ser på sådan et tilbud, kan man falde over forskelligt. F.eks. selv om smørkærnen er altafgørende for mejeriet – og Silkeborg Maskinfabriks flagskib – udgør dens værdi trods alt kun 780 kr. (eller ca. 7-8 procent) af maskindelen! De dyreste enkeltdele er dampkedlen til 1310 kr. og dampmaskinen til 1275 kr. Og dem må fabrikken anskaffe hos andre! Der har foregået en forhandling. I det oprindelige tilbud har fabrikken krævet en timeløn for montørerne på 65 øre og for medhjælperne 25 øre samt gratis kost og logi under opstillingen i Ry. Det er ændret til: løn i alt 700 kr. og kost 150 kr.

Arbejdslønnen ligger altså under 10 procent af anlæggets samlede pris. Kontrakten blev en realitet, og i 29 år kørte smørkærnen på Ry Andelsmejeri. I 1937 købte mejeriet en ny kærne i Silkeborg og sendte den gamle retur.

Silkeborg Maskinfabrik holder fortsat til på Vestergade 16. Det er ikke meget, vi kender fra arbejdslivet her. Men jeg har talt med et par gamle mennesker, som har arbejdet der, og under en sammenkomst på virksomheden i januar 1977 med gamle veteraner i firmaet er der også foretaget nogle optegnelser. Og endelig har Robert Hørdum skrevet et par optegnelser om læretiden på Vestergade (blandt andet i Silkeborg Avis/jubilæumsavis 29. februar 1996).

Modelsnedker Peter Kristensen blev udlært i tidsrummet 1915-1920 og arbejdede i 52 år på fabrikken. Hans far havde været klassekammerat med Martin Larsen, og det benyttede Peter Kristensen sig af omkring 1919, hvor formerne gik over på akkord. Det ønskede Peter Kristensen også, og han gik til Martin Larsen og forelagde ham det problem, at han var lidt af en økonomisk byrde for sine forældre, men det kunne afhjælpes ved akkorden. Det blev ordnet. Peter Kristensen virkede derefter i mange år som rejsemontør i Danmark, Norge og Sverige. Han arbejdede alene med en lokal medhjælper. Sådanne ture kunne gerne tage 14 dage (9).

Fra optegnelser i 1977 oplyses, at arbejdstiden omkring 1. verdenskrig var 57 timer om sommeren og 54 timer om vinteren. Man startede kl. 6 morgen. Der var en halvtimes frokost og en times middagspause. For lærlinges vedkommende stod den så på teknisk skole bagefter i vinterhalvåret. Når arbejdet begyndte, blev porten i Vestergade lukket. Hvis lærlingene kom for sent, kunne der vanke en lussing, mens svendene kunne blive sendt hjem (10).

Robert Hørdum nævner, at porten blev lukket, og at de, som kom for sent, var henvist til at gå igennem forretningen i Vestergade, hvor firmaet solgte kakkelovne m.m., og her stod så Zeuthen og tog imod med et ironisk "God morgen". At lærlinge kunne få lussinger er der flere vidnesbyrd om. Det kunne ske, hvis de glemte at sige "De" til svendene eller at tage hatten af for selv samme fornemme herrer.

Der blev også udvidet og moderniseret på Vestergade. Fabrikken søgte myndighederne om lov til at flytte støbeovnen i 1911. I en artikel fra Silkeborg Social-Demokrat den 7. februar 1912 nævnes fabrikkens eksportlande: Norge, Sverige, Finland, Tyskland, Rusland, England, Irland, Skotland, Belgien, Frankrig, Schweiz, Brasilien og Australien. Eksporten blev hjulpet frem ved samarbejde med handelsfirmaer med ekspertise i eksport til bestemte lande. F.eks. skaffede handelsfirmaet Henry Olsen & Sønner i København kontakter til Australien, New Zealand og Sydafrika. Den første eksportingeniør blev i øvrigt A. Zeuthens søn, Richard Zeuthen, som havnede i Sydafrika under 1. verdenskrig.

Fabrikken brændte i 1914, men selv om ødelæggelserne var store, lykkedes det hurtigt at få genskabt produktionsapparatet og at genoptage produktionen. Silkeborg Maskinfabrik inddrog ved samme lejlighed nabogrunden, hvor tidligere Friberg havde haft virksomhed.

En mindre brand i 1919 blev anledningen til udflytningen. Forholdene i Vestergade var blevet for små. Da man alligevel skulle flytte, var der overvejelser om at flytte til Aarhus, København eller Esbjerg. Med andre ord til en havneby. Det blev ved tankerne.

Hvorfor? Måske fordi man havde slået sig op på navnet "Silkeborg" – eksempelvis var ordet "Silkeborg" i Irland blevet synonymt med gode mejerimaskiner. Og hvordan ville det gå, hvis man flyttede f.eks. til Århus? Ville det indarbejdede blikfang ikke blegne? Måske skal vi være glade for, at det hed Silkeborg Maskinfabrik Zeuthen & Larsen. Og ikke kun Zeuthen & Larsen. Dertil kom selvfølgelig, at både familien Zeuthen og familien Larsen befandt sig godt i det midtjyske.

Silkeborg Maskinfabrik anskaffede sig en grund syd for jernbanen, og en ny fabrik skød op. August Zeuthen nåede ikke at virke i de nye omgivelser. Han døde i 1919. Zeuthens to sønner, Charles og Richard indtrådte derefter som direktører i firmaet.

SMØRKÆRNER OG PLADEAPPARATER

Silkeborg Maskinfabriks store salgsartikel i perioden var "Smørkærnen Silkeborg". Og den blev udviklet i det uendelige, og hvert 2-3-5 år kom der en ny model frem.

Fabrikken havde et meget varieret udbud af smørkærner. Princippet i kærnerne var, at der sad to valsepar, som sikrede en kærning af fløden, og efter kærningen blev smørret så æltet igennem. Af ændringer inden for smørkærnerne kan nævnes vendekærnen i 1911, hvor kærnen kørte en vej rundt, når den kærnedede, og den anden vej rundt, når den æltede. Det skulle også medvirke til at forbedre mulighederne for rengøring af kærnen. I 1915 lancerede fabrikken en kærne med en lukket træktøjskasse med oliebad. Trækket foregik direkte på hovedtappen. Samtidig blev træktøjkassen forbedret, og der indførtes kuglelejer på de væsentligste akseltappe.

En kærne med variabel hastighed kom frem i 1921/1922, og ifølge fabrikkens egen vurdering var dette epokegørende i smørfremstillingens historie. Mejeristen fik derved et ukendt herredømme over hele processen. En udvikling, som blev videreudviklet med indførelsen af den såkaldte "sneglefart" i 1935. Kærnerne blev forsynet med en gearanordning, hvor man kunne sætte æltetarten ned til ca. 1/5 af det normale.

Frem til 1928 havde det været en lang cylinder med to valsepar. Nu skabte man en kortere cylinder med en væsentlig større diameter og med tre valsepar. Det gav bedre smør, de uæltede smørklumper blev æltet ved fald i forbindelse med rotationen (11). Silkeborg Maskinfabrik lancerede i 1939 en ny type kærne af rustfrit stål. Det brød radikalt med de gamle kærners princip med de forskellige valsepar. Æltningen i den rustfritstål-kærne skete ved slageffekten ved rotationen.

Silkeborg Maskinfabrik udviklede sig konstant. Dels presset af mejerisektorens krav om kvalitet og modernisering, eksempelvis med hensyn til de hygiejniske forhold. Dels kunne fabrikken også se en fordel i at skabe et behov og dermed marked for nye produkter. Et eksempel i forbindelse med smørkærnerne kan være lanceringen af sneglefarten: I en flot reklamesag fra 1936/1937 opsummeres: "Følg derfor vort råd: "Anskaf hellere i dag end i morgen en Silkeborg kærneæltter med sneglefart, eller få indsat sneglefart i den kærneæltter, De allerede har"". Selvfølgelig understreget.

Silkeborg Maskinfabrik blev et verdensfirma på gode produkter, velordnet arbejdsgang og systematisk service. Silkeborg Avis bragte 22. november 1924 en stor artikel, hvori følgende ros blev fremsat: "Det er systemet fra Fordvognene om igen. Der er altid reservedele". Maskinfabrikken var kendt for at have orden i reservedelene – havde man en gang købt i Silkeborg, var der altid hjælp at hente. Orden i sagerne var der – til glæde for kunderne. Artiklen oplyser, at Silkeborg Maskinfabrik først i 1920'erne eksporterede ca. 2/3 af produktionen. Det var på mange måder et stort plus, men

hjemmemarkedet var fortsat helt afgørende for firmaet. Virksomheden kører i denne periode hårdt på et nyt område: Margarineanlæg. I avisinterviewet oplyses, at Silkeborg Maskinfabrik er eneste specialfabrik i Skandinavien på dette område.

Pasteuriseringen af mælken var en krumtap i mejeribrugget. Det måtte derfor vække opmærksomhed, da det engelske firma APV omkring 1923 kunne lancere en helt ny type pasteuriseringsapparat, et såkaldt pladeapparat eller pladevarmeveksler. Silkeborg Maskinfabrik lod sig inspirere af det engelske produkt, og på en stor udstilling i København i februar 1929 kunne firmaets nye pladeapparat, Volta, præsenteres til stor begejstring for landets mejerifolk.

Princippet i denne pladevarmeveksler var, at mælken opvarmes og afkøles ved at gennemløbe en række plader. Det sparer først og fremmest en masse damp – og dermed penge – ved at være et lukket system, dernæst hjælper det opvarmede mælk med til at opvarme det indkomne kolde mælk samtidig med, at dette indkomne mælk er med til at nedkøle det varme mælk. Enkelt og genialt. Silkeborg Maskinfabrik havde da også salgssloganet klar: "Apparatet, der sparer mere, end det koster".

Pladeapparatet blev ved siden af kærnerne også en krumtap i maskinfabrikens varesortiment. Og det blev til stadighed videreudviklet. Den stadige produktudvikling var suppleret med en markant lancering af produkterne, og i al reklamemateriale fra virksomheden indgår navnet Silkeborg klart og tydeligt. Gerne i form af navnet Silkeborg i rødt og på skrå. Det "skæve Silkeborg" i rødt var i årtier Silkeborg Maskinfabriks kendetegn.

NYE PRODUKTER OG STASSANISERING AF MÆLK

Silkeborg Maskinfabrik ønskede at lancere nye maskiner til nye processer, som man så håbede med tiden ville blive nødvendige. Margarinemaskinen er et eksempel herpå.

Stassaniseringsapparaterne er et andet eksempel.

Silkeborg Maskinfabrik mødte den italienske professor Stassano i Paris omkring 1927, hvor han puslede med alternative varmebehandlinger af mælken til konsummælk.

Silkeborg Maskinfabrik fattede straks interesse for metoden og indgik et samarbejde med Stassano. Stassanisering er en kortvarig pasteurisering ved lavere temperaturer af mælken, som løber i en smal stribe mellem to plader. Lovgivningen på området accepterede imidlertid kun højtemperaturpasteurisering, så Silkeborg Maskinfabrik måtte arbejde på at få dispensation. Det lykkedes, og de følgende år blev der foretaget en række prøveforsøg med den nye metode. I 1929/1930 sagde myndighederne god for stassaniseringen – og Silkeborg Maskinfabrik gik i offensiven for at lancere produktet.

Stassanisering blev lanceret som havende alle fordelene fra højpasteuriseret mælk (alle sundhedsskadelige bakterier udryddes) samtidig med, at mælken bevarede den rå mælks kvaliteter i form af smag, vitaminer og "flødeafsætningsevne". I datiden gik pasteuriseret (populært kaldt for kogt) mælk for at være "flad" og af ringere kvalitet end råmælk. Den specielle børnemælk var derfor netop råmælk. Stassaniseret mælk var endvidere mere holdbart end såvel traditionelt behandlet som rå mælk. Alt i alt var stassaniseret mælk en gave til producenterne af konsummælk. Det første mejeri, som fik et anlæg fra Silkeborg, var Enigheden i København.

Med stassaniseringsanlægget var det lykkedes Silkeborg Maskinfabrik at bryde nye veje og skabe bedre muligheder for forædling af mejeridriften – her på mælkeområdet. Mejeridriften var i sin oprindelse først og fremmest baseret på smørproduktion. Mælken som konsummælk trådte nu mere frem til glæde for mejerierne og de danske forbrugere. Og et af midlerne var altså Silkeborg Maskinfabriks stassaniseringsanlæg. Fabrikken forstod lanceringens kunst. Lokalt var man gået i samarbejde med Sanatoriet, hvor overlægen efter en afprøvningsperiode talte positivt om den nye mælk. Afslutningsvis sagde tuberkuloselægen: "Jeg anser det derfor for højst sandsynligt, at vore sanatorier i nær fremtid vil gå over til at anvende stassaniseret mælk i så vid udstrækning som muligt".

Richard Zeuthen var af naturlige grunde stolt og glad over produktet, og han gik skridtet videre: "Egentlig synes jeg, at publikum har krav på at få stassaniseret mælk". Det lå mellem linjerne i skrivelserne fra fabrikken, at man da ville se med milde øjne, hvis statsmagten gjorde stassanisering af konsummælk obligatorisk! (12) Stassaniseringen vandt indpas, og flere mejerier tog simpelthen navn efter metoden – blandt andre Stassano i Silkeborg. I en større artikel om fabrikken i Silkeborg Social Demokrat den 9. april 1941 omtales stassaniseringsanlæggenes succes således:

"Den største verdensartikel har vel nok været stassaniseringsanlæg. I Danmark er denne mælkebehandling for drikkemælken langt den førende, og til udlandet har Silkeborg haft leverancer til ikke mindre end 35 forskellige lande i alle 5 verdensdele".

SOVJET-RUSLAND OG FUNDER

Silkeborg Venstreblad havde den 1. september 1928 et interview med Martin Larsen. Overskriften var: "Sovjet-Rusland placerer en kæmpeordre hos Silkeborg Maskinfabrik". Artiklen oplyser, at i 1927 eksporterede virksomheden ca. 20 mejerianlæg til Sovjetunionen, og at man i disse dage er ved at afsende 13 nye anlæg til denne storkunde. Det sker samtidig med, at Sovjetunionens mejerigruppe gennem handelsdelegationer i København og Berlin har afgivet en ordre på 60 større og mindre mejerianlæg, som skal leveres inden årets udgang. Ordren indbefatter blandt andet 90 smørkærner. Rusland og de såkaldte randstater blev i mellemkrigstiden et vældigt marked for Silkeborgfirmaet.

Silkeborg Maskinfabrik var et verdensfirma, men virksomheden var hele tiden nært forbundet med dansk landbrug og det danske mejeribrugs livsvilkår. Og tingene hørte sammen. Et eksempel med udgangspunkt i det nye pladeapparat udviklet i 1928, præsenteret i 1929 og herefter kraftigt lanceret på markedet. Verdenskrisen i 1929 med efterfølgende dansk landbrugskrise skabte en ny situation for Silkeborg Maskinfabrik. Men også det forstod man at udnytte ud fra den parole, at investering i Silkeborgudstyr var god økonomi for mejerierne og landbrugerne. Smørprisen var stigende på verdensmarkedet, hvilket var en anspore til at satse på andre forædlingsformer i mejeribrugene. Stassaniseringen var et eksempel. Syrning af skummetmælken et andet eksempel.

Silkeborg Maskinfabrik sendte i 1933 en skrivelse til mejerierne med overskriften "Syrning af skummet mælk". Skriftet er inddelt i to: Først en faglig redegørelse af mejerilærer Th. Kirkegaard, Ladelund, og dernæst en anvisning på, at netop Silkeborg Maskinfabrik har maskinerne til de foreslåede forbedringer. Grundtanken er, at landmændene må komme til den erkendelse, at skummetmælk ikke bare er et spildprodukt, men at det har en selvstændig værdi. Med Kirkegaards ord: "Jo mere smørproduktionens lønsomhed er truet, desto vigtigere er det at nå en økonomisk udnyttelse af det fremkomne biprodukt". Problemet er, at mejerierne har store problemer med afkøling af skummetmælken, inden den sendes tilbage – med stor risiko for dårlig foder mælk til husdyrholdet. Det kan afhjælpes ved syrning af skummetmælken, f.eks. med kærnemælk. Herved opnås to fordele: skummetmælken foderværdi stiger, og kærnemælken kan reserveres til menneskedrikkelse.

Til selve syrningsprocessen kræves såmænd kun nogle store kar. Men for at det hele skal gå rationelt og økonomisk for sig, bør det indgå i et samlet anlæg med et Silkeborg Volta pladeapparat! Så kom denne salgsartikel også lige på banen. Og det er så igen mere økonomisk end alle andre pasteuriseringsanlæg. Artiklen slutter således:

"Endvidere er Volta forsynet med patenterede sikkerhedsanordninger, der byder den eneste virkelige garanti for, at enhver sammenblanding af sødmælk og skummet mælk, rå og pasteuriseret mælk eller mælk og kølevand er absolut udelukket. Silkeborg har allerede projekteret og leveret talrige komplette Volta syrningsanlæg og vil gerne opgive Dem adressen på Deres nærmeste mejeri, som har syrningsanlæg. Har De et ældre syrningsanlæg, vil vi gerne uden udgift for Dem være Dem behjælpelig med forslag til

en hensigtsmæssig modernisering ved hjælp af Volta, så De opnår såvel bedre økonomi og bedre mælk som alle de øvrige store fordele, vi har nævnt. Skriv derfor til os allerede i dag, og benyt vedlagte brevkort, som ufrankeret kan nedlægges i postkassen. Silkeborg Maskinfabrik Zeuthen & Larsen”.

Også i krisetider bør der altså være plads til at købe Silkeborg! Maskinfabrikken var da også en af de sikre og stabile arbejdspladser i 1930'ernes arbejdsløshedstider. Funder Andelsmejeri blev etableret i 1931 – i øvrigt med maskinfabrikkens pladeapparat og syrningsanlæg m.m. Dette mejeri blev verdensberømt i 1931 som verdens første mejeri, der gik over til selv at producere strøm til mejerimaskinerne ved hjælp af elektromotor frem for den traditionelle dampmaskine. Og det var vel egentlig også maskinfabrikkens pladeapparats skyld! Hvordan?

Et hovedargument for at gå over til et nyt pasteuriseringsapparat – pladeapparat – var, at det var dampbesparende. Faktisk brugte det kun 1/6 af den damp, som forgængerne brugte. Det var imidlertid ikke nogen selvindlysende fordel for det enkelte mejeri, så længe mejeriet havde masser af damp til pasteuriseringsapparatet. En radikal nedsættelse af dampforbruget betød i så fald ikke besparelse, men blot et enormt dampspild. Som også kostede penge. Funder Mejeri tog konsekvensen ved at gå over til egen elektromotor og så en væsentlig mindre dampkedel til fremskaffelse af den damp, man skulle bruge. Skorsten til mejeriet kunne man udelade. Indenfor var der også forskel fra de traditionelle mejerier – væk var de sædvanlige aksler, remskiver og remme, som drejede rundt og rundt. Overskueligheden blev væsentligt forøget – og formodentlig også sikkerheden. Gæster fra hele verden valfartede til Funder for at se vidunderet. Mon ikke Silkeborg Maskinfabrik var ganske godt tilfreds hermed.

Af andre nye ekspansionstiltag i slutningen af 1930'erne kan nævnes maskiner til osteproduktion og produktion af mælkeprodukter.

Materialevalg ændrede sig også i slutningen af 1930'erne, idet rustfrit stål vandt frem. En udvikling, som dog midlertidigt blev bremset i forbindelse med 2. verdenskrig.

GASGENERATORER OG SPAREFYR

2. Verdenskrig skabte en ny situation for Maskinfabrikken. Eksportmarkederne svandt radikalt ind. Fabrikken var nødt til at indskrænke og ændre produktionen. Af nye produkter kan nævnes gasgeneratorer og sparefyr. Sparefyret kaldte man i første omgang Primo-fyret, men dette blev hurtigt til Silkeborg-fyret. Den hurtige satsning på alternative produkter udsprang også af et ønske om at undgå at arbejde for tyskerne. Silkeborg Maskinfabrik var i svære kvaler under besættelsen. Der var ikke arbejde nok. Fabrikken søgte at råde bod herpå, f.eks. ved at tilbyde mejerierne et billigt eftersyn af mejeriets dampmaskine.. Der blev simpelthen sendt et postkort ud med følgende indledning: ”En dampmaskine er en herlig opfindelse. Den har bare én fejl: Den går storartet, selv om den er i uorden, og den siger ikke til, når der er noget i vejen. Måske arbejder Deres dampmaskine ikke, som den skulle, og måske bruger den for meget damp Under de nuværende brændselsforhold er det af betydning, at Deres dampmaskine er i tip-top orden...”. Og slutordene: ”Afsend kortet i dag, så kan vi nå at lægge fornuftige rejseruter”. Og så var der i øvrigt vedlagt et frankeret postkort, som lige var til at udfylde. Det må have været svært at komme uden om et sådant tilbud! Presset af tiderne udsendte man i sommeren 1941 en opfordring til mejerierne om at producere foderkasein som et proteinrigt erstatningsfoder. Og i samme forbindelse oplyste fabrikken beredvillig, at man lige havde udviklet en velegnet kaseintørremaskine.

ZEUTHEN & LARSEN

Silkeborg Maskinfabrik var et familieejet selskab. Martin Larsen ejede 50 procent af firmaet, og August Zeuthens fem børn havde sammenlagt de øvrige 50 procent eller med andre ord 10 procent hver af firmaet. Familierne Zeuthen og Larsen kom godt ud af

det med hinanden. Martin Larsen var fabrikanten, mens brødrene Charles og Richard Zeuthen havde titel af direktører og tog sig af henholdsvis det danske marked og eksportmarkedet. Det var en familietradition, at Martin Larsen inviterede brødrene Zeuthen med familie til middag 1. juledag, hvor børnene så kunne samles og spille billedlotteri.

Martin Larsen havde haft to sønner, som imidlertid døde, før de kunne træde i faderens sted. Datteren Nanny giftede sig med Henry Viggaard-Jensen, og det blev svigersønnen, som trådte ind i firmaet.

Silkeborg Maskinfabrik kom helskindet gennem besættelsen og kom godt ind i efterkrigstiden. Fabrikken gjorde sig derfor klar til stor fejring af 100 års jubilæet i 1954. Jubilæet fik dog et noget anderledes forløb end forventet. Da man hen imod årsskiftet 1953/54 skulle se lidt nærmere på grundlæggelsen, kom man til det overraskende resultat, at virksomheden var fra 1853 og ikke 1854. Jubilæumsdatoen var således overskredet! Virksomheden udsendte derfor et lille jubilæumsskrift i december 1953, som mest af alt havde karakter af en nytårshilsen til forretningsforbindelser og andre interesserede.

Martin Larsen døde i 1956, og en ny situation forelå. Resultatet blev stiftelsen af Aktieselskabet Silkeborg Maskinfabrik. Aktiverne blev opgjort til 7.909.159,89 kr. Aktiekapitalen blev sat til 2.000.000 kr. fordelt med halvdelen til hver af familierne Zeuthen og Larsen (13). Grundlæggernes tid var forbi – nye tider ventede.

Produktionen i 1950'erne fortsætter med udbygning af de velkendte produkter, dog i fortsat forbedret udgave. Materialet er rustfrit stål, og systemerne bliver så at sige lukkede systemer. Det skal være slut med, at en mælkesulten kat kan drukne i en åben tank.

På eksportmarkedet fik fabrikken fodfæste på nye markeder, blandt andet i Sydamerika. Omkring 1960-1962 sker der en udvidelse og omlægning af produktionen – det gamle støberi blev nedlagt, og fabrikken opførte en stor hal langs Lyngbygade til bearbejdning af det nye hovedmateriale, rustfrit stål.

ARBEJDERFORHOLD

Silkeborg Maskinfabrik var kendt for at være en god og fast arbejdsplads.

Virksomhedens fremgang kan aflæses af medarbejdernes antal for perioden 1900-1954: 1900: ca. 60, 1912: ca. 125, 1914: ca. 150, 1924/1928: ca. 250, 1933: ca. 300, 1939: ca. 400, besættelsesårene ca. 300 og i jubilæumsåret 1954 ca. 400 mand.

Maskinfabrikken var en stor læreplads med op til 40-50 lærlinge.

Arbejdernes lønninger var høje, de arbejdede på akkord, og det var en kendt sag, at mange af arbejderne havde eget hus. Rygtet og al erfaring ville vide, at passede man sit arbejde, havde man fast arbejde på fabrikken, så længe man kunne tygge smør. Altså arbejdslivet ud.

Mange faggrupper virkede på virksomheden, og der var et vist hierarki. Smedene og metalarbejderne var i klart overtal, men en faggruppe som formerne havde særlige privilegier på grund af deres beskidte arbejde. F.eks. havde de førsteret til vaskefaciliteterne. En særlig gruppe var de såkaldte rejsemontører, som var dygtige maskinarbejdere med udprægede evner til at kunne arbejde selvstændigt i ind- og udland. Montørerne satte eksempelvis mejerimaskiner op i udlandet og var som sådan på alle måder ambassadører for Silkeborg Maskinfabrik ude hos kunderne.

De gode arbejdsforhold gav sig også udslag i noget mere uhåndgribeligt som et udbredt "fusk". Det var en kendt sag i Silkeborg, at man kunne få mangt og meget "fusket" på Silkeborg Maskinfabrik lige fra dukkehuse til kælke.

Forholdet til fagforeningen var godt. Formernes Fagforening udsprang fra virksomheden, Støberiarbejdernes Fagforening – en udbryderforening fra arbejdsmændene – havde også basis på maskinfabrikken, og flere af de ledende i Smedenes Fagforening kom fra fabrikken. Om det så var Snedkernes Fagforening,

hentede den tillidsfolk fra fabrikken, idet føromtalt Peter Kristensen var mangeårig kasserer i denne fagforening. Hver faggruppe på fabrikken havde egne tillidsmænd, og fra deres midte blev valgt en fællestillidsmand. Fabrikken har også fostret en socialdemokratisk borgmester, idet smeden Aage Christensen havde sit arbejdsliv på Silkeborg Maskinfabrik.

Arbejdernes opbakning til deres arbejdsplads kom også til udtryk ved en noget utraditionel protestdemonstration den 13. juni 1953. Demonstrationen var nemlig vendt mod arbejdernes eget kooperative mejeri Stassano. Årsagen var, at mejeriet havde købt en ny smørkærne udenbys. Det fandt maskinfabrikkens arbejdere forkasteligt, og på banneret stod klart og tydeligt: "Stassanos smør spiser vi gerne/men kun fra SM-kerne". Stassano og dets hovedaktionær Arbejdernes Fællesorganisation afviste ønsket – man valgte det billigste frem for det lokale. Fællesorganisationens mejeri var til for forbrugernes skyld, ikke for den lokale beskæftigelses skyld. Men sådan så maskinfabrikkens arbejdere ikke på det, de stod fast ved interessefællesskabet med firmaet.

SILKEBORG MASKINFABRIKS STIFTELSE

Silkeborg Maskinfabrik stod i 1953 og 1954 bag to initiativer: Silkeborg Maskinfabriks Stiftelse på Solbakkevej og Interessekontoret for arbejdere og funktionærer på Silkeborg Maskinfabrik. Initiativer som var en understregning af ønsket om et godt forhold mellem ledelse og medarbejdere.

Silkeborg Maskinfabriks Stiftelse var en jubilæumsgave og en tak til virksomhedens gode og tro medarbejdere. Silkeborg Social-Demokrat omtalte begivenheden den 23. december 1953 under overskriften "Silkeborg Maskinfabrik har skænket stiftelse til sine veltjente arbejdere" og med underoverskriften "100-året, der passeredes i stilhed, markeres nu med en smuk gave". Det socialdemokratiske dagblad runder sin omtale af sådan: "Grundlaget for fabrikkens verdensnavn er naturligvis ikke mindst en trofast stab af dygtige arbejdere. Fabrikkens folk er trofaste mod den gamle virksomhed, og der er arbejdere, hvis bedstefædre eller oldefædre har været med til at skabe fabrikkens gode navn. Det er ikke mindst disse trofaste slidere, der har løftet fabrikken frem fra dens første adresse i byen, hvor den delte bygning med en kostald, til de fabrikshaller, der i dag er ved at blive for små. Disse arbejdere vil også følge den ind i fremtiden som garant for den dygtige håndværksmæssige udførelse, uden hvilken Silkeborg Maskinfabriks navn næppe havde været kendt og agtet som i dag. At man fra fabrikkens side er fuldt klar over dette forhold viser den smukke gave til arbejdere og funktionærer, som i dagens anledning er skænket dem".

Den stiftende generalforsamling for Silkeborg Maskinfabriks Stiftelse skete på et stort firmamøde på Sønderport den 13. januar 1954, hvor 250 arbejdere og funktionærer mødte frem. Her blev der klappet og råbt hurra adskillige gange for den gamle virksomhed (14).

Interessekontoret havde tre formål: At være spareforening, at administrere dele af lønnen til faste udgifter, f.eks. terminer og lån i forbindelse med midlertidige økonomiske vanskeligheder. Interessekontoret trådte i stedet for en spareforening, som var stiftet på virksomheden nogle år tidligere. Ved præsentationen af Interessekontoret kan ses, at i de første udkast var det beregnet på funktionærer. Men det blev på selve aftenen udvidet til at gælde for både arbejdere og funktionærer.

MOD SAMMENLÆGNINGER

Silkeborg Maskinfabrik havde i årtier været i hård konkurrence med to andre lignende maskinfabriker i Danmark: Paasch & Larsen, Petersen i Horsens (grundlagt 1873) og De Danske Mejeriers Maskinfabrik i Kolding (grundlagt 1888) (15). De tre virksomheder producerede stort set de samme produkter og kæmpede om de samme markeder. Med nuancer. De Danske Mejeriers Maskinfabrik (DDMM) var som andelsforetagende

udpræget rettet mod hjemmemarkedet, mens Silkeborg Maskinfabrik var den mest eksportorienterede af de tre virksomheder.

Den indbyrdes konkurrence var tydelig med efterkrigstidens smørkærner af rustfrit stål. Her havde Paasch & Larsen, Petersen i Horsens tidligt fået et lille forspring med deres "Kubus-kærne", men ikke længe efter svarede DDMM igen med udvikling af deres "Kegle-kærne", men midt i 1950'erne lancerede Silkeborg Maskinfabrik sin "Top-kærne", og det var noget af en trossag hvilket produkt, der var det bedste. I mejeriernes blad Mælketidende reklamerede virksomhederne med slogans som "Ring til Kolding", "Tal med Silkeborg" og "Køb i Horsens".

Den indbyrdes konkurrence gav kraftige indikationer om, at ingen af de tre virksomheder ville kunne udkonkurrere de to andre. Hverken på kvalitet eller i pris. Situationen virkede mere og mere uholdbar på et marked, som var meget foranderligt og til dels skrumpede.

Markedets omskiftelighed kan eksemplificeres ved maskiner til margarineproduktionen, stassaniseringsanlæg og smørkærnerne. Silkeborg Maskinfabrik havde haft en stor og god produktion af maskiner til de mange små margarineproducenter i mellemkrigstiden, og fabrikken formodede også i anden halvdel af 1940'erne, at der var et marked her.

Men det viste sig slet ikke at holde stik, så den produktion var et sluttet kapitel ved indgangen til 1950'erne. Silkeborg Maskinfabrik havde skabt sig en god position i slutningen af 1920'erne med deres stassaniseringsanlæg, og i arkiverne kan man se, at fabrikken i årene 1927-1962 leverede 527 anlæg. Herefter forsvinder produktionen, udviklingen har indhentet denne teknologi, blandt andet på grund af homogeniseringen af mælken og bedre pladeapparater. Silkeborg Maskinfabrik kunne i 1937 fejre salget af smørkærne nr. 4.000, og i 1964 var tallet kommet op på 6.336. Men tallet kom aldrig op på 7.000 smørkærner, idet produktionen gled mere og mere ud først i 1970'erne – smørkærnerne var gårsdagens teknologi, fremtiden tilhørte de kontinuerlige smørmaskiner (16).

Mens de tre danske maskinfabriker konkurrerede benhårdt mod hinanden, dukkede udenlandske konkurrenter op, som kun gjorde det hele meget mere problematisk. Den tyske koncern Westfalia var langt fremme med en smørmaskine, og det truede med at undergrave hele eksporten af de rustfrie kærner – uanset om de hed noget med kube, kegle eller top. Og fremtiden lå på verdensmarkedet, det var let at se, da den danske mejerisektor oplevede en sand luknings- og sammenlægningsbølge fra 1960'erne. Hjemmemarkedet skrumpede så åbenlyst inden for mejeribranchen. Denne udvikling krævede et modspil, og det første kom i 1962.

PAASCH OG SILKEBORG MASKINFABRIKER 1962

I 1962 påbegyndtes den uundgåelige fusion af de tre store producenter af mejerimaskiner. Horsensfirmaet Paasch & Larsen, Petersen og Silkeborg Maskinfabrik slog sig sammen til Paasch og Silkeborg Maskinfabriker.

Det var gamle konkurrenter, som slog sig sammen i dette fornuftsægteskab.

Silkeborgvirksomheden var den største af de to fabrikker. Men de havde stort set samme varesortiment, og de kæmpede om de samme markeder. Under forhandlingerne slog Horsensfirmaet på, at man var meget langt fremme i udviklingen af anlæg til produktion af sterilmælk (uth-mælk, langtidsholdbar mælk), mens man i Silkeborg slog på, at man var tæt på at have udviklet en kontinuerlig smørmaskine. Begge dele var om ikke usandt, så dog tilsat en god portion overdrivelse.

Silkeborg Maskinfabrik havde længe arbejdet på at udvikle en smørmaskine til afløsningen af smørkærnen. Det tyske firma Westfalia havde allerede før krigen udviklet en smørmaskine. Niels Zeuthen faldt over sådan en udrangeret maskine i Belgien omkring 1950, og Silkeborg Maskinfabrik købte den for at hente inspiration. Der skulle imidlertid gå længe, førend man fandt frem til en brugbar smørmaskine – helt frem til

1969. Og det var egentligt på høje tide, for det tyske firma Westfalia var ved at trænge sig på, f.eks. på det irske marked med deres smørmaskine. Sammenslutningen betød et farvel til en række forhandlere på eksportmarkederne, da man måtte opsigte samarbejdet med en af de to forhandlere i de pågældende lande. Paasch og Silkeborg Maskinfabrikkers ægteskab var ikke entydig lykkeligt, og på et tidspunkt så det ud til, at firmaet var på vej til Horsens. Bogholderiet flyttede f.eks. derved allerede i 1962. Det blev der sat en stopper for i forbindelse med en paladsrevolution i såvel bestyrelsen som direktionen. Henry Viggaard-Jensen blev ny bestyrelsesformand og Aksel Pedersen ny administrerende direktør (17). Frem til 1962 var man ganske ukendt med fyringer af direktører, men det måtte man lære at leve med.

Maskinfabrikken blev fortsat større. I 1965 påbegyndtes en produktion af tankvogne. Fabrikken på Jernbanevej blev med årene for snæver. Beslutning om flytning og udvidelse blev derfor taget i 1966, og maskinfabrikken flyttede fra den nu gamle fabrik på Jernbanevej op i nye bygninger på Pasteursvej i tidsrummet 1969-1974. Fabrikken producerede nu til mejerier, bryggerier, den kemiske industri og levnedsmiddelbranchen generelt. Herved kom den i nærkontakt med Danmarks nye gigant inden for levnedsmiddelbranchen, De danske Sukkerfabrikker (senere Danisco). Det fik afgørende betydning for den følgende udvikling.

MASKINFABRIK KONTRA INGENIØRFIRMA

Selskabet Bruun & Sørensen i Aarhus oprettede sidst på året 1969 en afdeling med navnet Danish Turnkey Dairies. Det var en begivenhed, som satte de traditionsrige maskinfabrikkers aktuelle problemer i relief.

Maskinfabrikkerne – herunder såvel den tidligere Silkeborg Maskinfabrik som Paasch og Silkeborg Maskinfabrikker – så groft sagt verden ud fra producentens vinkel. Maskinfabrikken havde et produktionsapparat med maskiner, medarbejdere, ekspertise og et varesortiment. Opgaven var at få udnyttet maskiner, medarbejdere og ekspertisen på bedste vis, så virksomheden var og forblev rentabel. Tilgangsvinklen var, at maskinfabrikken henvendte sig til kunderne med et varesortiment, som man gerne ville sælge. I håbet om, at det havde kundens interesse. Eller at kunden kunne gøres interesseret i fabrikkens produkter. Lidt firkantet kan denne tilgangs rækkefølge skitseres således: produktionsapparat, produkter og salg/projektering.

Danish Turnkey Dairies (DTD) vendte denne tilgang på hovedet, idet det nye ingeniørfirma tog udgangspunkt i kundens ønsker og behov, altså i salg og projektering. Når det var ordnet, gik DTD ud på markedet og fandt de underleverandører, som kunne levere bedst og billigst til f.eks. det solgte og projekterede mejeri. Paasch og Silkeborg Maskinfabrikker kunne således opleve, at DTD vandt en ordre for næsen af dem og efterfølgende ønskede at bruge dem som underleverandører! Det var nye tider for de gamle traditionelle maskinfabrikker – men de nye tider var kommet for at blive.

Denne udvikling skabte forandring i medarbejderstaben. Maskinfabrikernes dominans af dygtige metalarbejdere veg til fordel for massive ansættelser af ingeniører af alle slags. Ingeniørerne havde længe virket på maskinfabrikkerne, men nu blev deres tilstedeværelse og betydning markant forøget. Rent talmæssigt skrumpede produktionsafdelingerne med de faglærte metalarbejdere ind, mens projekteringsafdelingerne med dens mange ingeniører ekspanderede. Derfor gik man fra at tale om maskinfabrikker til at tale om ingeniørfirmaer. Måske kunne man med større ret tale om salgsorganisationer eller projekteringsfirmaer. Salget og projekteringen blev det centrale – produktionen og den faglige håndværksmæssige ekspertise hentede man hos underleverandører. Det var denne smertefulde proces, Paasch og Silkeborg og de øvrige traditionelle maskinfabrikker stod foran i løbet af 1960'erne og 1970'erne. DTD i Aarhus skulle blive en katalysator i denne proces.

PASILAC

Sukkerfabrikkerne købte Paasch og Silkeborg Maskinfabrikker og den tredje traditionelle konkurrent, De Danske Mejeriers Maskinfabrik i Kolding, i 1975. Fusionen af de tre virksomheder bliver en realitet i 1977 under firmanavnet Pasilac A/S. Navnet er en sammensætning af Paasch (Pa), Silkeborg (si) og det latinske ord for mælk, lactos (lac).

Sukkerfabrikkerne overtog hermed de vægtigste virksomheder inden for landets mejerimaskinsektor. Ud over virksomhederne i Silkeborg, Horsens og Kolding indeholdt den nye koncern også maskinfabrikken Rannie A/S i Albertslund, som producerede homogenisatorer.

Nogenlunde samtidig med etableringen af Pasilac opkøbte Sukkerfabrikkerne også Danish Turnkey Dairies (DTD) i Aarhus.

Det at være en del af en større koncern kan der siges meget om. Både positivt og negativt. Sammenlægninger kan på papiret se nemme ud, men det er de aldrig. Under Sukkerfabrikkernes ejerskab begyndte den nødvendige interne arbejdsdeling mellem virksomhederne i Silkeborg, Horsens og Kolding. Det skete ikke uden intern mistillid, konkurrence og rænkespil. Men der var ingen vej tilbage. Processen indebar usikkerhed, fyringer, omrokering af produktion internt i koncernen og meget mere.

Eksempelvis flyttede produktionen af tanke frem og tilbage mellem Silkeborg og Kolding. I 1981 flyttede produktionen af tanke til Kolding, og ca. 200 blev afskediget i Silkeborg. I 1987 nedlægges tankproduktionen i Kolding og samles igen i Silkeborg. Sukkerfabrikkerne havde adgang til anderledes teknologi, som med opfindsomhed og viderebearbejdning kunne skabe nye, store muligheder. Et eksempel er udviklingen af fetaost-anlæggene, som Silkeborgingeniørerne udviklede omkring 1977. Det skete samtidig med en generel udvikling i mejeribrug, hvor osteeksporten blev dominerende frem for det klassiske hovedeksportprodukt, smørret. Og Silkeborgvirksomheden – som del af et større firma – var altså også med her. I og med Sukkerfabrikkernes ejerskab kom der også kapital til nye investeringer og satsninger. I 1983 udvikles eksempelvis ny teknik på basis af membranfiltrering til fremstilling af Mozzarellaost, og samme år indføres ny tegneteknik, det såkaldte CAD-system.

Virksomheden i Silkeborg havde stor succes med den kontinuerlige smørmaskine HCT-3, som i 1984 sætter ny verdensrekord med en produktion af 10 tons smør i timen. Samme år er der 552 ansatte i Silkeborg, 276 timelønnede og 276 funktionærer (18). Pasilac stod overfor konstant at skulle produktudvikle og finde nye markeder, først og fremmest på verdensmarkedet.

Tidligere havde f.eks. Silkeborg Maskinfabrik haft lokale mejerier, man havde produktudviklet sammen med. Lokalt har Funder Mejeri og Ebstrup Mejeri indgået i et sådant produktudviklings samarbejde. Men med de lokale mejeriers forsvinden kom mejerimaskinindustrien i problemer med hensyn til relevante samarbejdspartnere. Pasilac fik derfor eget mejeri i Nr. Vium, som blev virksomhedens forsøgsmejeri til produktudvikling og testning.

På verdensmarkedet prøvede Pasilac først i 1980'erne at komme ind på det amerikanske marked. Det var en gigantisk satsning, som endte i økonomisk katastrofe. Var det lykkedes, havde det være genialt og ville have styrket Pasilac på verdensmarkedet. Men sådan gik det ikke, og Danisco (tidligere Sukkerfabrikkerne) drog konsekvensen og begyndte at tænke i salg. Det er formodentligt i det perspektiv, at Danisco den 1. maj 1986 sammenlagde Pasilac og DTD til Pasilac-Danish Turnkey Dairies. Der skulle kun gå et år til, så solgte Danisco hele molevitten til den engelske koncern APB Baker Ltd.

APV PASILAC

Den engelske koncern APV (Aluminium Plant and Vessel) kunne føre sin historie tilbage til 1910 med virksomhed inden for brancher som mejeri, fødevarer, bryggeri, juice,

marine, petro kemisk og den farmaceutiske industri. APV havde tidligere på året 1987 overtaget Baker Perkins og herved fået fodfæste inden for bageri, snack food, off-set tryk, plastik og pakning af fødevarer. APV Baker Ltd. var en global aktør med ca. 14.000 ansatte og en omsætning på 8,4 mia. kr. Til sammenligning havde Pasilac-DTD en omsætning på 2,1 mia. kr.

APV's ejerskab blev noget af et kulturchok for de danske afdelinger, inklusiv virksomheden i Silkeborg på Pasteursvej. Kommandovejene blev længere, beslutningerne virkede mere kategoriske og rigide. APV var ikke nogen velhavende koncern, og likvid kapital kunne være en mangelvare. Hver en krone skulle vendes. Men virksomheden i Silkeborg overlevede og fik en ny hverdag stablet på benene. Osteproduktionen havde længe været et satsningsområde for virksomheden, og lokalt fandtes APV Pasilacs eneste danske konkurrent inden for osteudstyr, nemlig Gadan A/S i Knudlund. APV Pasilac opkøbte i juli 1993 Gadan A/S i Knudlund og Gadan Gram (Perfora), og APV Cheese Division blev en realitet.

APV Pasilac i Silkeborg blev pr. 1. januar 1995 delt op i fire selskaber. I pagt med tidens erhvervsmantra blev virksomheden divisioneret. Månedsmagasinet Erhverv Jylland bragte i januar 1996 en portrætartikel af APV-Silkeborg under overskriften "International struktur i industrielt flagskib". Og med mellemoverskriften "APV-gruppen er verdens førende i procesteknologi til levnedsmiddelindustrien og den kemiske industri".

APV-Silkeborg var splittet op i fire selvstændige enheder: APV Tank AS, APV Engineering AS Unit Systems, APV Anhydro AS Membrane Filtration og APV Engineering AS Automation Silkeborg. Alle fire selskaber havde fortsat adresse på Pasteurvej 1, men divisioneringen signalerede klart, at ledelsen ønskede en ny selvforståelse i den lokale koncern: Man var ikke længere en lokal enhed, men fire selvstændige selskaber med samarbejdspartnere overalt på kloden.

Som artiklen udtrykker det: "I den nye struktur er aktiviteterne, som naturligt hører sammen, blevet knyttet til hinanden på tværs af landegrænserne". APV-Silkeborg skal ikke længere først og fremmest opfatte sig som én samlet virksomhed – men en virksomhed, der skal være i direkte kontakt med kunderne. Den nye struktur indebærer, at man internt i APV-koncernen skal handle med hinanden, altså bruge de enkelte APV-selskaber som underleverandører i sine bestræbelser på at gøre sig bedst muligt på verdensmarkedet.

I artiklen får direktør Vilhelm Laursen for Unit System mulighed for at præsentere det nyeste af det nye, en APV-metode til varmebehandling af fødevarer ved radiobølger: "De første skinkekogere er installeret hos Tulip. Rå skinker sendes gennem et rør, hvor de opvarmes i radiobølger. I rørets modsatte ende kommer de kogte skinker ud. Metoden er meget arbejdskraftbesparende, og den er meget hygiejnisk. APV er alene i verden om at anvende radiobølger til kogning af skinker".

Direktør for APV Anhydro AS, mejeriingeniør Niels Osterland, taler begejstret om membranfiltrering: "Det er en forholdsvis ung teknologi, hvorved det med tryk og en membran er muligt at separere og/eller koncentrere forskellige komponenter i vandige opløsninger, f.eks. fedt, protein, sukker, salte og bakterier. Gevinsten er de proteiner og andre værdistoffer, som kan udnyttes, så de ikke går til spilde. Derfor kan Danmark eksportere store mængder af feta-ost til et marked så fjernt som Iran. Normalt er en fjerdedel af mælken proteinindhold tilbage i vallen, når der er produceret ost. I stedet for at fodre svin med vallen, skiller vi mælkeprotein fra. Der er et stort marked for proteinkoncentratet, som anvendes til kød, brød og færdigretter". Produktudvikling er fortsat en livsvigtig del af den daglige virksomhed.

Den nye strategi betød en øget satsning på underleverandører. I artiklen udtrykkes det således: "Desuden har det betydet færre direkte ansatte, men at væsentligt mere arbejde udføres af underleverandører i området". Hermed var bolden givet op til skabelse af en lokal underskov af underleverandører til den gamle "modervirksomhed".

Virksomheden på Pasteursvej har siden midt af 1990'erne været en katalysator i skabelsen en lokale "industriklynge" inden for denne specifikke industrielle branche. Divisioneringen gav bedre internt overblik over, hvad der skulle sættes på eller nedprioriteres. Allerede i 1995 blev den ene af de fire selskaber, APV Tank, solgt fra. Køberen var et andet gammelt Silkeborgfirma, Hvidtved Larsen, som fortsatte produktionen i de vante haller på Pasteursvej i et nyt selskab med det velkendte navn "Silkeborg Maskinfabrik". Hermed fik Silkeborg igen en "Silkeborg Maskinfabrik", som i sit historiske udspring var en sidegren af det gamle Silkeborg Maskinfabrik. Zeuthen & Larsen. Og ikke nok med det. Firmaet Hvidtved Larsen var grundlagt i 1915 af Jacob Hvidtved Larsen, som var bror til fabrikant Martin Larsen fra Silkeborg Maskinfabrik. Zeuthen & Larsen (19). Hvidtved Larsen solgte kort tid efter Silkeborg Maskinfabrik videre til en af medarbejderne.

APV Silkeborg blev på den ene side splittet op i divisioner og på den anden side samles APV-aktiviteter på fabrikskomplekset på Pasteursvej. Eksempelvis nedlagde man forsøgsmejeriet i Nr. Vium og etablerede eget testcenter på fabrikken i 1998, produktionen på afdelingen i Knudlund lukkede i 1999 og en del af medarbejderne flyttede til Silkeborg, og i 2001-03 lukkede afdelingen i Århus (det tidligere DTD), og medarbejderne flyttede til Silkeborg. En nyopført pavillon på Pasteursvej var gjort klar til de nye kolleger.

Livet på fabrikken gik sin travle og foranderlige gang. De globale markeder påvirkede arbejdsgangen i hverdagen. Udviklingen måttet tages til efterretning. Det samme gjaldt ejerforholdene. Det er efterhånden årtier siden, at virksomheden kan siges at være en "ren" Silkeborgvirksomhed. Der skete også ændringer i 1990'erne. APV Baker Ltd. var ikke noget robust selskab, og den engelske koncern Siebe Ltd købte selskabet i 1997. Dette firma fusionerede i 1999 med den engelske koncern BTR Ltd, og navnet blev ændret til Invensys Ltd.

Ved indgangen til 2009 overtog den amerikanske koncern SPX APV, og virksomheden i Silkeborg lægges ind under afdelingen SPX Flow Teknologi EMEA. EMEA står for Europe, Middle East, Africa. Virksomheden på Pasteursvej er fortsat en del af såvel det lokale i Silkeborg som den globale realitet.

GENSYN 2011

Lidt tilfældigt vendte jeg i 2011 tilbage til det historiske arbejde med virksomheden på Pasteursvej. Den daværende administrerende direktør Søren Overgaard opfordrede mig til at give et historisk potpourri over virksomhedens historie til juleafslutningen den 22. december 2011. Det gav anledning til igen at dykke ned i den historie, jeg havde arbejdet så intenst med ca. 15 år tidligere. Papirer, notater og kilder blev støvet af under forberedelserne. Det var på mange måder en vemodig proces. Mange af de personer, som dengang havde hjulpet og sikret mig et godt brohoved til historien og virksomhedskulturen, var borte, gået på pension eller døde.

Til forberedelserne hørte to virksomhedsbesøg på SPX Silkeborg. For at få indsigt og viden om den nyeste historie. Historien er nemlig aldrig statisk, og den ser anderledes ud fra 2011, end den gjorde i 1995.

Lad mig give et eksempel. I 1995 talte jeg med flere ældre medarbejdere, som allerede dengang var gået på pension. De brugte en del knubbede ord om "opkomlingen" DTD fra Aarhus. Denne bitterhed var væk i 2011. DTD har været en del af virksomheden siden 1986, og efter årtusindskiftet flyttede medarbejderne rent fysisk til Silkeborg. Jeg fik således et helt nyt syn på DTD's historiske betydning for virksomheden. Den var ikke – som tilfældet lidt var i 1995 – nogen skurk, men en vigtig bestanddel i den daværende fremtidssikring. Til julearrangementet i december 2011 var nogle af mine tilhørere tidligere DTD-folk, som nu var en integreret del af historien. Det måtte naturligvis afspejles i oplægget.

Gensynet med virksomheden var en overvældende oplevelse. Heldigvis fik jeg kyndig bistand af Ole Knudsen, Kent Kristensen og Ole Christensen. Historien kan endnu skimtes på virksomheden. Rent fysisk er ophængt en gammel kakkelovnslåge i kantinebygningen – denne kakkelovnslåge prydede fabrikken i Vestergade, på Jernbanevej og nu altså på Pasteursvej. Dette gamle klenodie er et fysisk vidnesbyrd på den historiske forbindelse til den oprindelige virksomhed fra 1853. Produktionschef Kent Kristensen viste mig rundt i produktionen, og han personificerer også historien. Kent Kristensen begyndte på virksomheden i 1961 på Jernbanevej, og havde således 50 års jubilæum i 2011. Ikke nok med det! Hans far – Peter Kristensen – havde også arbejdet på Silkeborg Maskinfabrik som modelsnedker fra 1915 og godt 50 år frem! Og jeg havde haft den glæde at have en samtale med Peter Kristensen tilbage i 1980 om dennes liv på virksomheden og som kasserer i Snedkernes Fagforening. Så selv i den travle nutid skimtes historien og historierne. Endnu et forunderligt eksempel herpå oplevede jeg på selve dagen, da jeg skulle hænge mit tøj op i kantinens garderobe: Flere bøjler havde mærket PSM – hvilket henviser til Paasch og Silkeborg Maskinfabrikker (1962-1977). Til daglig er der næppe nogen, der er opmærksom herpå, men jeg kunne ikke dy mig for at fremvise en sådan bøjle under min tale. Klokkeren 12 den 22. december 2011 samledes hele virksomheden i kantinen. Ca. 150 mennesker. Stemningen var god og afslappet – julefreden ventede forude. Men først skulle der hygges med god mad, drikke og underholdning af forskellig art. Herunder mit historiske oplæg. Folk satte sig afdelingsvis, produktionsfolk for sig, testcenterets folk for sig. Osv. Direktør Søren Overgaard bød velkommen og holdt en lille tale om året, der gik på hæld. Det havde været et udmærket år. Undervejs falder talen på virksomhedens få men fantastisk dygtige lærlinge. Og så kom overraskelsen for en nyslået svend, Rasmus V. Andersen. Den øverste direktør spørger til, hvor Rasmus sidder. Lidt beklemt rækker Rasmus hånden op, og Søren Overgaard fortsætter med at fortælle, at Rasmus har bestået svendeprøven med et 12-tal, og hele forsamlingen – alle kollegerne – klapper! Det var stort! Og for museumsmanden var det tankevækkende at se, hvordan synet på lærlingenes betydning havde forandret sig sammenlignet med f.eks. 1920'erne eller 1950'erne eller 1970'erne. Dengang var der masser af lærlinge – men de måtte finde sig i at blive hundset med og høre på allehånde ringeagtsyringer. De tider er åbenbart forbi. Lærling Rasmus var en respekteret mand.

Min nysgerrighed var vagt, og efterfølgende har jeg modtaget produktionsfolkernes skriftlige udsagn om lærlingens kvaliteter. De lyder blandt andet:

"Rasmus har i gennem hele hans læretid været utrolig engageret i samtlige opgaver, han er blevet tildelt. Rasmus har faktisk fra dag 1 været utrolig selvstændig og arbejdet meget på egen hånd – selvfølgelig med en god opbakning af hans kolleger". Blandt de selvstændige arbejder nævnes UTH-projekter, serviceopgaver i Danmark, Tyskland og England, montage i England, Sverige og Norge og så er han god til at opsætte diverse regulatorer, PC'er osv. Produktionsfolkene var kort og godt "pavestolte" af Rasmus og hans svendeprøve.

Mangt og meget er forandret i virksomheden. Med hensyn til produkter, markeder, maskiner, værktøjer, dagligt arbejde og omgangstone. Også med hensyn til lærlingene. Det var uhyre lærerigt for mig som museumsmenneske at overvære denne hyldelse til den nybagte svend, Rasmus.

Efter direktørens tale blev en sang delt ud og sunget, deltagerne fik en tallerken med et "Stjernesud", og det blev tid til mit historiske bidrag. Alt foregik i god ro og orden. Ingen antydning af løssluppen julefrokost. Rygning var naturligvis udelukket, og drikkeriet såre moderat.

Gensynet gav blod på tanden. En lyst til at få samlet mine notater og oplysninger vedrørende historien med henblik på en artikel til Museum Silkeborgs hjemmeside. Det tog sin tid, men her i begyndelsen af 2014 er brikkerne faldet på plads.

En sådan historie er ret beset uendelig. Den kan anskues på talrige måder. Og er det i det hele taget en og samme virksomhed, der blev oprettet i 1853, som i dag eksisterer på Pasteursvej? Historiske tråde kan sagtens trækkes, men produktionsområder er gennem tiderne flyttet væk eller kommet til. Historien er ikke enstrengt. Heller ikke en virksomhedshistorie.

NOTER

1. Resultatet blev en upubliceret rapport "Maskinindustri til det danske mejeribrug. Med udgangspunkt i tre udvalgte virksomheder" (u.å.). Projektet er også præsenteret i tidsskriftet Nyere Tid. Historisk-etnologisk nyhedsbrev 15. juni 1998 i artiklen "Hvem producerede maskinerne til de danske mejerier. Undersøgelse af tre maskinfabrikker". Det tværmuseale projekts udgangspunkt var det perspektivrige krydsningsfelt mellem industri- og landbrugshistorie. Resultatet af projektet blev desværre magert og ingen murbrækker i behandlingen af dette væsentlige emne i såvel dansk industrihistorie som landbrugshistorie. I 1996 udarbejdede jeg en råskitse til emnet. Denne råskitse fra 1996 er udgangspunktet for en justeret råskitse, som bringes som bilag 1 under titlen "Pasilac. Om tre jyske maskinfabrikker. Historie og perspektiver" (af Keld Dalsgaard Larsen 1996/2014)

2. Fra Niels Zeuthen "Fra Pasilac's barndom" i "Skueglasset. Personalebladet for Pasilac A/S" marts 1985. Niels Zeuthen skrev fem meget informative artikler i Skueglasset i perioden marts 1985 – januar 1986. Niels Zeuthens artikelserie er en væsentlig baggrund for behandlingen af historien frem til 1919.

3. I forbindelse med Silkeborg bys grundlæggelse havde myndighederne nogle tanker fremme om en lokal jernudvinding i det midtjyske. Men det er min vurdering, at det ikke var med dette sigte, at Stallknecht etablerede sig i Silkeborg.

4. Oversigt over de fabrikker og fabriksmæssig drevne håndværk som i året 1871 findes i Silkeborg Kommune (1871). Materialet er behandlet i Keld Dalsgaard Larsen: Arbejderliv og faglig organisering i Silkeborg 1840-1940 (1984).

5. Til oplysninger om arbejderbefolkningens vilkår for så vidt angår fabriksdrift og håndværksdrift. Silkeborg (1872/1873). Materialet er behandlet i Keld Dalsgaard Larsen: Arbejderliv og faglig organisering i Silkeborg 1840-1940 (1984).

6. Normalt anføres 6 hk. Og jeg vil ikke udelukke, at denne optegnelse faktisk er ukorrekt på dette punkt.

7. J.T. Bayer: Dansk provinsindustri. Statistisk fremstillet (1885).

8. Silkeborg Dagblad 22. juni 1919 i anledning af 70 års fødselsdag.

9. Interview med Peter Kristensen i 1980.

10. Sammenkomstens historier blev samlet og nedskrevet i flere eksemplarer, og det er gengivet bilag 2.

11. Afsnittet om smørkærnernes udvikling frem til 1937 er hentet fra et udkast til en artikel udarbejdet på virksomheden i 1937. Artiklen kan ses i sin helhed i bilag 3.

12. Artikel i Verden og Vi af R. Uhrskov-Christensen: Sovjets danske storleverandør fortæller om Silkeborg Maskinfabriks verdensproduktion af professor Stassanos mælkestassaniserings-maskiner (u.å. læg på Silkeborg Arkiv)
13. Stiftelsesoverenskomst 29. juni 1956, underskrevet af Charles Zeuthen, Richard Zeuthen, Nanny Viggaard-Jensen og Henry Viggaard-Jensen.
14. Silkeborg Maskinfabriks Stiftelse udarbejdede et referat fra den stiftende generalforsamling. Se bilag 4.
15. En kort præsentation af de tre virksomheder findes i skitseform i bilag 1.
16. Taloplysningerne er fundet i forbindelse med arkivgennemgang på APV i oktober 1996.
17. Greens 1962/1963 og 1964/1965 og samtale med Aksel Pedersen i 1998.
18. Fællestillidsmand Arne Christiansen gav i "Medarbejderen. APV Pasilac. Silkeborg" august 1996 en historisk oversigt over virksomhedens historie. Især for årene 1977-1995 rummer artiklen mange vægtige oplysninger, som danner baggrund for nærværende artikel.
19. Historien om firmaet Hvidtved Larsen er behandlet i jubilæumsskriftet "Fra esse til industri. J. Hvidtved Larsen gennem 75 år" (1990)

UDVALGT MATERIALE

- J.T. Bayer: Dansk provinsindustri. Statistisk fremstillet (1885).
- Arne Christiansen: Et vanskeligt barns omtumlede opvækst. Historisk oversigt. I "Medarbejderen. APV Pasilac. Silkeborg" august 1996.
- Fra esse til industri. J. Hvidtved Larsen gennem 75 år. Jubilæumsskrift udgivet af Hvidtved Larsen (1990)
- Kurt Balle Jensen og Christian Smith: Altid i ilden. Historien om Silkeborgs smede (2003).
- Keld Dalsgaard Larsen: Arbejderliv og faglig organisering i Silkeborg (1984).
- Keld Dalsgaard Larsen: Silkeborg. En udpræget industri- og arbejderby (1993).
- Keld Dalsgaard Larsen: Silkeborgs historie (i Silkeborg 1846-1996. Historie – natur – kultur. Udgivet af Silkeborg Kommune i anledning af byens 150-års jubilæum (1995)).
- Keld Dalsgaard Larsen: Made in Silkeborg (i Silkeborg Museums Årsskrift 1995).
- Silkeborg Maskinfabrik. Zeuthen & Larsen 1853-1953 (1953).
- Niels Zeuthen: "Fra Pasilac's barndom". Fem artikler i "Skueglasset. Personalebladet for Pasilac A/S" fra marts 1985 til januar 1986.

Bilag 1

"Pasilac. Om tre jyske maskinfabrikker. Historie og perspektiver" (af Keld Dalsgaard Larsen 1996/2014)

Bilag 2

Historier o.l. Maskinskrevet referat fra sammenkomst i Gæstestuen på fabrikken den 4. januar 1977.

Bilag 3

Artikel om Silkeborg Maskinfabriks smørkærnes udvikling frem til 1937.

Bilag 4

Internt mødereferat fra stiftende generalforsamling i Silkeborg Maskinfabriks Stiftelse den 13. januar 1954.

Februar 2014